



تاریخ و سیره

امام رضا علیه السلام

حجت الاسلام دکتر روح الله توحیدی نیا



پژوهشگاه حوزه و دانشگاه
زمستان ۱۴۰۳

توحیدی‌نیا، روح‌الله، ۱۳۶۹ -
امام رضا (علیه السلام) / روح‌الله توحیدی‌نیا. - قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، ۱۴۰۳.
ده، ۳۱۰ ص: جدول - (پژوهشگاه حوزه و دانشگاه: ۷۴۸؛ تاریخ اسلام: ۱۵۵)
بها: ۲۵۶۰۰۰ ریال
ISBN: 978-600-298-526-2
فهرست‌نویسی براساس اطلاعات فیپا.
کتابنامه. ص. [۲۹۱]-۳۰۶: همچنین به صورت زیرنویس.
نمایه.
۱. علی بن موسی (علیه السلام) امام هشتم، ۱۵۳-۲۰۳ ق. ۲. Imam VIII, Ali ibn Musa. ۳. علی بن موسی (علیه السلام) امام هشتم،
۱۵۳-۲۰۳ ق. - سرگذشتنامه. ۴. Ali ibn Musa, Imam VIII -- Biography. الف. پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.
BP۴۷ ۲۹۷/۹۵۷
شماره کتابشناسی ملی
۹۸۰۶۴۷۰



امام رضا (علیه السلام)

مؤلف: دکتر روح‌الله توحیدی‌نیا

ویراستار: محمدسالم محسنی

ناشر: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه

صفحه‌آرایی: تحریر اندیشه

چاپ اول: زمستان ۱۴۰۳

تعداد: ۲۰۰ نسخه

لیتوگرافی: سعیدی

چاپ: قم - سبحان

قیمت: ۲۵۶۰۰۰ تومان

شابک: ۹۷۸-۶۰۰-۲۹۸-۵۲۶-۲

کلیه حقوق برای پژوهشگاه حوزه و دانشگاه محفوظ و نقل مطالب با ذکر مأخذ بلامانع است.
قم: ابتدای شهرک پردیسان، بلوار دانشگاه، نبش میدان علوم، پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، تلفن: ۰۲۵-۳۲۱۱۱۱۰۰
(انتشارات ۳۲۱۱۱۳۰۰) نمابر: ۳۲۸۰۳۰۹۰، ص. پ. ۳۱۵۱-۳۷۱۸۵
تهران: خ انقلاب، بین وصال و قدس، کوی اُسکو، پلاک ۴، تلفن: ۶۶۴۰۲۶۰۰
www.rihu.ac.ir info@rihu.ac.ir
فروشگاه اینترنتی: https://shop.rihu.ac.ir
مرکز پخش: قم، خیابان معلم، مجتمع ناشران، طبقه همکف، پلاک ۲۷، تلفن: ۰۲۵-۳۷۸۴۲۶۳۵-۶

سخن پژوهشگاه

پژوهش در علوم انسانی به منظور شناخت، برنامه‌ریزی و ضبط و هدایت پدیده‌های انسانی در راستای سعادت واقعی بشر ضرورتی انکارناپذیر است و استفاده از عقل و آموزه‌های وحیانی در کنار داده‌های تجربی و در نظر گرفتن واقعیت‌های عینی، فرهنگ و ارزش‌های اصیل جوامع شرط اساسی پویایی، واقع‌نمایی و کارایی این‌گونه پژوهش‌ها در هر جامعه است.

پژوهش کارآمد در جامعه ایران اسلامی در گرو شناخت واقعیت‌های جامعه از یک‌سو و اسلام به‌عنوان متقن‌ترین آموزه‌های وحیانی و اساسی‌ترین مؤلفه فرهنگ ایرانی از سوی دیگر است؛ از این‌رو، آگاهی دقیق و عمیق از معارف اسلامی و بهره‌گیری از آن در پژوهش، بازنگری و بومی‌سازی مبانی و مسائل علوم انسانی از جایگاه ویژه‌ای برخوردار است.

توجه به این حقیقت راهبردی از سوی امام خمینی رحمته‌الله، بنیان‌گذار جمهوری اسلامی، زمینه شکل‌گیری «دفتر همکاری حوزه و دانشگاه» را در سال ۱۳۶۱ فراهم کرد و با راهنمایی و عنایت ایشان و همت استادان حوزه و دانشگاه، این نهاد علمی شکل گرفت. تجربه موفق این نهاد، زمینه را برای گسترش فعالیت‌های آن فراهم آورد و با تصویب شورای گسترش آموزش عالی در سال ۱۳۷۷ «پژوهشکده حوزه و دانشگاه» تأسیس شد و در سال ۱۳۸۲ به «مؤسسه پژوهشی حوزه و دانشگاه» و در سال ۱۳۸۳ به «پژوهشگاه حوزه و دانشگاه» ارتقا یافت.

پژوهشگاه حوزه و دانشگاه تاکنون در ایفای رسالت سنگین خود خدمات فراوانی به جامعه علمی ارائه نموده است که از آن جمله می‌توان به تهیه، تألیف، ترجمه و انتشار بیش از ۷۴۰ عنوان کتاب و شش نشریه علمی اشاره کرد.

کتاب حاضر به عنوان منبع درسی برای حوزه دانشی تاریخ و سیره در مقاطع سطح ۳ و ۴ حوزه‌های علمیه، رشته تاریخ اهل بیت (علیهم‌السلام) در مقطع دکتری و رشته‌های تاریخ اسلام و تاریخ تشیع در مقطع کارشناسی ارشد فراهم شده است؛ البته دیگر علاقه‌مندان به این زمینه تحقیقی می‌توانند از آن بهره‌مند شوند.

از استادان و صاحب نظران ارجمند تقاضا می‌شود با همکاری، راهنمایی و پیشنهادهای اصلاحی خود، این پژوهشگاه را در جهت اصلاح کتاب حاضر و تدوین دیگر آثار مورد نیاز جامعه دانشگاهی یاری دهند.

در پایان پژوهشگاه لازم می‌داند از مؤلف اثر، حجت‌الاسلام والمسلمین دکتر روح‌الله توحیدی‌نیا و نیز از ارزیابان محترم، حجت‌الاسلام والمسلمین رمضان محمدی و حجت‌الاسلام والمسلمین دکتر حامد منتظری مقدم سپاسگزاری کند.

فهرست مطالب

پیشگفتار.....	۱
۱. سیره معصومان (علیهم السلام)؛ حوزه دانشی تخصصی.....	۱
۲. مؤلفه‌های پژوهش مطلوب درباره معصومان (علیهم السلام).....	۲
۳. حیات هدایت‌بخش معصومان (علیهم السلام).....	۴

فصل نخست: بررسی منابع و مطالعات

۱-۱. بررسی منابع تحقیق.....	۹
۱-۱-۱. منابع محوری.....	۱۱
الف) تاریخ‌نگاری روایی.....	۱۱
ب) تاریخ عمومی و تاریخ محلی.....	۱۴
ج) منابع دلایل و فضایل.....	۱۶
۲-۱-۱. منابع تکمیل‌کننده.....	۱۷
۲-۱. بررسی مطالعات پیشین.....	۲۰
۱-۲-۱. زیست‌نامه امام رضا (علیه السلام).....	۲۳
۲-۲-۱. سبک زندگی.....	۲۷
۳-۲-۱. بستر فرهنگی و اقدامات فکری - فرهنگی امام رضا (علیه السلام).....	۳۰
۴-۲-۱. وضعیت سیاسی دوران امام رضا (علیه السلام) و سیره سیاسی آن حضرت.....	۳۲
۵-۲-۱. آموزه‌های امام رضا (علیه السلام) و آثار منتسب به آن حضرت.....	۳۵
۶-۲-۱. امام رضا (علیه السلام) در نگاه غیرامامیان.....	۳۷

فصل دوم: احوال شخصی و نصوص امامت

۱-۲. ولادت.....	۳۹
۲-۲. بستگان.....	۴۳
۱-۲-۲. مادر.....	۴۳

۴۴	 ۲-۲-۲. همسر
۴۵	 ۳-۲-۲. برادران و خواهران
۴۶	 ۴-۲-۲. فرزند
۴۹	 ۳-۲. القاب و کنیه
۴۹	 ۱-۳-۲. لقب «رضا»
۵۱	 ۲-۳-۲. دیگر القاب
۵۴	 ۴-۲. شهادت
۵۶	 ۵-۲. نصوص امامت امام رضا علیه السلام

فصل سوم: دوره‌های زندگی

۶۱	 ۱-۳. دوره پیش از امامت (۱۴۸-۱۸۳ق)
۶۳	 ۲-۳. دوره امامت
۶۴	 ۱-۲-۳. امام رضا علیه السلام در دوران هارون (۱۸۳-۱۹۳ق)
۶۸	 ۲-۲-۳. امام رضا علیه السلام در دوره درگیری داخلی خاندان عباسی (۱۹۳-۱۹۸ق)
۷۱	 ۱-۲-۲. امام رضا علیه السلام در دوران مأمون (۲۰۱-۲۰۳ق)
۷۲	 ۳-۲-۳. امام رضا علیه السلام به سوی مرو
۷۳	 ۱-۳-۲-۳. حرکت امام علیه السلام از مدینه
۷۵	 ۲-۳-۲-۳. مسیر مهاجرت
۸۴	 ۳-۳. جایگاه و نقش مهاجرت امام رضا علیه السلام در تاریخ تشیع
۸۵	 ۱-۳-۳. تأثیر حضور امام رضا علیه السلام در مرو
۸۸	 ۲-۳-۳. تأثیر حضور حضرت فاطمه معصومه علیها السلام در قم

فصل چهارم: تعاملات سیاسی امام رضا علیه السلام

۹۳	 مقدمه
۹۵	 ۱-۴. اقدامات امام رضا علیه السلام در عصر هارون و امین
۱۰۱	 ۲-۴. قیام‌های شیعی و واکنش امام رضا علیه السلام
۱۰۷	 ۳-۴. ولایتعهدی امام رضا علیه السلام
۱۰۹	 ۱-۳-۴. چرایی انتخاب امام رضا علیه السلام به عنوان ولیعهد
۱۱۰	 ۲-۳-۴. علل اصلی برای واقعه ولایتعهدی امام رضا علیه السلام
۱۱۴	 ۳-۳-۴. علت‌نماها در رخداد ولایتعهدی امام رضا علیه السلام
۱۲۰	 ۴-۳-۴. حسن نیت یا عدم حسن نیت مأمون
۱۲۴	 ۵-۳-۴. مواجهه امام رضا علیه السلام با دعوت مأمون
۱۲۷	 ۶-۳-۴. معرفی امام رضا علیه السلام به عنوان ولیعهد خلیفه
۱۳۱	 ۷-۳-۴. بازتاب ولایتعهدی امام رضا علیه السلام
۱۳۳	 ۸-۳-۴. رویدادهای عصر ولایتعهدی امام رضا علیه السلام

۹-۳-۴. بازگشت مأمون به مرو و کیفیت شهادت امام رضا علیه السلام	۱۳۹
--	-----

فصل پنجم: تعاملات مذهبی درون شیعی

مقدمه.....	۱۴۷
۱-۵. راویان امام رضا علیه السلام	۱۴۹
۲-۵. اصحاب و شاگردان نامدار امام رضا علیه السلام	۱۵۳
۱-۲-۵. فقیهان.....	۱۵۳
۲-۲-۵. متکلمان.....	۱۵۷
۳-۲-۵. محدثان.....	۱۵۹
۴-۲-۵. تاریخ نویسان.....	۱۶۱
۳-۵. متولیان امور امام رضا علیه السلام	۱۶۳
۱-۳-۵. فعالیت نهاد پیش از دوران امامت امام رضا علیه السلام	۱۶۴
۲-۳-۵. فعالیت نهاد متولیان در آستانه امامت امام رضا علیه السلام	۱۶۵
۳-۳-۵. مقابله امام رضا علیه السلام با تهدید واقفیه.....	۱۶۷
۴-۳-۵. بازسازی نهاد متولیان امور امامت.....	۱۶۹
۵-۳-۵. فعالیت نهاد متولیان در دوره حضور امام رضا علیه السلام در مرو.....	۱۷۰
۶-۳-۵. نکاتی در مورد روابط امام با پیروان از طریق نهاد متولیان.....	۱۷۰

فصل ششم: تعاملات مذهبی برون شیعی

مقدمه.....	۱۷۳
۱-۶. روابط امام رضا علیه السلام و واقفیان.....	۱۷۴
۱-۱-۶. نقش و اهمیت واقفیه.....	۱۷۴
۲-۱-۶. زمینه و علل شکل گیری واقفیه.....	۱۷۶
۳-۱-۶. فعالیت های واقفیه.....	۱۷۹
۴-۱-۶. اقدامات امام رضا علیه السلام در مواجهه با واقفیه.....	۱۸۳
۲-۶. زیدیه.....	۱۸۵
۱-۲-۶. سابقه فکر و عمل زیدیان.....	۱۸۵
۲-۲-۶. روابط فکری امام رضا علیه السلام و زیدیان.....	۱۸۶
۳-۲-۶. پذیرش امامت امام رضا علیه السلام از سوی برخی زیدیان.....	۱۸۸
۳-۶. فطحیه و اسماعیلیه.....	۱۸۹
۴-۶. غالیان.....	۱۹۱
۱-۴-۶. معرفی غالیان.....	۱۹۱
۱-۱-۴-۶. خطابیّه.....	۱۹۲
۲-۱-۴-۶. بشیریّه.....	۱۹۳
۳-۱-۴-۶. شخصیت های برجسته غالی.....	۱۹۳

۱۹۴	 اهمیت مقابله با غالیان از نگاه امام رضا علیه السلام ۲-۴-۶
۱۹۶	 مواجهه امام رضا علیه السلام با غالیان..... ۳-۴-۶
۱۹۶	 تبیین و ردّ باورهای غالیان و احادیث جعلی آنان..... ۱-۳-۴-۶
۱۹۷	 حفظ شیعیان و جایگاه تشیع امامی..... ۲-۳-۴-۶
۱۹۹	 تعامل فکری امام رضا علیه السلام با فرق غیرشیعه..... ۵-۶
۱۹۹	 ۱-۵-۶. فرق غیرشیعی در عصر امام رضا علیه السلام
۲۰۲	 ۲-۵-۶. امام رضا علیه السلام در تعامل با غیرشیعه.....
۲۰۳	 ۳-۵-۶. موضوعات محوری در تعامل فکری امام رضا علیه السلام با فرق غیرشیعی.....
۲۰۳	 ۱-۳-۵-۶. جانشینی پیامبر صلی الله علیه و آله
۲۰۴	 ۲-۳-۵-۶. جبر و تفویض.....
۲۰۵	 ۳-۳-۵-۶. تشبیه و تجسیم.....
۲۰۷	 ۴-۳-۵-۶. حدوث و قدم قرآن.....
۲۰۸	 ۵-۳-۵-۶. ایمان و جایگاه مرتکب کبیره.....
۲۰۹	 ۴-۵-۶. گفت‌وگو و مناظره امام رضا علیه السلام با عالمان غیرشیعه.....
۲۱۱	 ۷-۶. مناظرات امام رضا علیه السلام با بزرگان ادیان دیگر.....
۲۱۲	 ۱-۷-۶. چرایی دعوت از امام رضا علیه السلام به مناظرات.....
۲۱۴	 ۲-۷-۶. مناظرات امام رضا علیه السلام در مرو.....
۲۱۵	 ۱-۲-۷-۶. مناظره با جاثلیق مسیحی.....
۲۱۶	 ۲-۲-۷-۶. مناظره با رأس الجالوت یهودی.....
۲۱۷	 ۳-۲-۷-۶. مناظره با هیربد زرتشتی.....
۲۱۷	 ۴-۲-۷-۶. مناظره با عمران صابی.....

فصل هفتم: سبک زندگی

۲۱۹	 مقدمه..... ۲۱۹
۲۲۲	 ۱-۷. سیره فردی امام رضا علیه السلام ۲۲۲
۲۲۲	 ۱-۱-۷. محورهای ارتباط حضرت با خداوند..... ۲۲۲
۲۲۳	 ۲-۱-۷. آداب حضرت در ارتباط با خداوند..... ۲۲۳
۲۲۵	 ۳-۱-۷. بهداشت و زیبایی ظاهری..... ۲۲۵
۲۲۶	 ۴-۱-۷. آداب مصرف..... ۲۲۶
۲۲۷	 ۲-۷. سیره اجتماعی امام رضا علیه السلام ۲۲۷
۲۲۷	 ۱-۲-۷. اهمیت ارتباط با شیعیان..... ۲۲۷
۲۲۹	 ۲-۲-۷. بایسته‌های روابط اجتماعی در سیره رضوی..... ۲۲۹
۲۲۹	 الف) تقوا..... ۲۲۹
۲۳۰	 ب) تدبیر و عقلانیت..... ۲۳۰
۲۳۰	 ج) اهتمام به حقوق..... ۲۳۰

۲۳۱	 (د) خلق نیک
۲۳۱	 (ه) توکل و تواضع
۲۳۲	 ۳-۲-۷. سیره امام رضا علیه السلام در روابط با دیگران
۲۳۵	 ۳-۷. روابط خانوادگی

فصل هشتم: آموزه‌ها و میراث علمی امام رضا علیه السلام

۲۴۱	 مقدمه
۲۴۱	 ۱-۸. آموزه‌های امام رضا علیه السلام
۲۴۲	 ۱-۱-۸. آموزه‌های اعتقادی
۲۴۳	 ۱-۱-۱-۸. توحید
۲۴۴	 ۲-۱-۱-۸. نبوت
۲۴۵	 ۳-۱-۱-۸. امامت
۲۴۷	 ۲-۱-۸. آموزه‌های سیاسی
۲۴۸	 ۱-۲-۱-۸. ضرورت حکومت فردی توانمند بر مردم
۲۴۸	 ۲-۲-۱-۸. سیاست امری جدایی‌ناپذیر از دیانت
۲۴۹	 ۳-۲-۱-۸. حق معصومان علیه السلام در حکومت بر امت اسلامی
۲۵۰	 ۴-۲-۱-۸. مقابله با سیاست جائرانه
۲۵۱	 ۵-۲-۱-۸. عدم همکاری با حکومت جائر
۲۵۱	 ۳-۱-۸. امام رضا علیه السلام و آموزه‌های دین
۲۵۲	 ۱-۳-۱-۸. منابع معرفتی و منزلت عقل نزد امام رضا علیه السلام
۲۵۳	 ۲-۳-۱-۸. قرآن از منظر امام رضا علیه السلام
۲۵۵	 ۳-۳-۱-۸. حدیث از منظر امام رضا علیه السلام
۲۵۶	 ۴-۳-۱-۸. اجتهاد در احکام دین
۲۵۹	 ۲-۸. میراث علمی برجای‌مانده از امام رضا علیه السلام
۲۵۹	 ۱-۲-۸. میراث روایی امام رضا علیه السلام
۲۵۹	 ۱-۱-۲-۸. بررسی اخبار مسند امام رضا علیه السلام
۲۶۱	 ۲-۱-۲-۸. برخی روایات مشهور امام رضا علیه السلام
۲۶۱	 الف) «ان كنت باکيا لشيء فابک للحسين عليه السلام»
۲۶۳	 ب) «بلغنی ان الموالی اذا رکبت اخرجوک من باب الصغیر»
۲۶۴	 ج) «ان مخالفینا وضعوا اخبارا فی فضائلنا و جعلوها علی ثلاثة اقسام»
۲۶۶	 د) «ان الناس لو علموا محاسن کلامنا لاتبعونا»
۲۶۷	 ه) «ماینال احد ما عند الله عزوجل الا بطاعته»
۲۶۸	 ۳-۸. میراث علمی منتسب به امام رضا علیه السلام
۲۶۸	 ۱-۳-۸. فقه الرضا
۲۷۰	 ۲-۳-۸. صحیفه الرضا

۲۷۲	 رساله ذهبیه. ۳-۳-۸
۲۷۵	 امام رضا علیه السلام در نگاه اهل سنت. ۴-۸
۲۷۸	 جمع بندی. ۵-۸
۲۹۱	 منابع و مآخذ.

نمایه ها

۳۰۷	 نمایه اشخاص.
-----	--------------------

پیشگفتار

۱. سیره معصومان (علیهم السلام)؛ حوزه دانشی تخصصی

ورود به موضوع سیره معصومان (علیهم السلام) و نگاه راهبردی به عرصه پژوهش درباره آن بزرگواران، کاری تخصصی و دشوار است. امروزه با گذشت بیش از چهل سال از انقلاب اسلامی و فرصت ورود حوزه‌های علمیه به عرصه‌های علمی جدید و صد البته زحمات زیاد عالمان و اندیشمندان ما در شناخت معصومان (علیهم السلام)، برای تنظیم مبانی معرفت‌شناختی و روش‌شناختی بحث از معصومان (علیهم السلام) همچنان راه درازی پیش روی ما وجود دارد. طی این مدت، به‌تدریج مبانی و قواعد و روش‌های نگارش علمی درباره معصومان (علیهم السلام) برای اساتید و محققان روشن‌تر شده است، اما اهمیت و جایگاه لازم به آنها داده نمی‌شود. جریان مسلط حوزوی با نگاهی و جریان دانشگاهی با نگاه دیگر، گام‌هایی را در این مسیر برداشته‌اند، هر دو طرف برای خود چارچوب‌هایی را فراهم کرده، ظرفیت‌هایی را برپایه معارف دینی یا تکیه بر عقل و منطق، نشان داده و در آن گام نهاده‌اند، اما نبود نگاه درجه ۲ به این حوزه از دانش، کشف و اعتبارسنجی اخبار و توصیف و تحلیل درباره معصومان (علیهم السلام) را به امری دشوار مبدل ساخته است.

برخلاف تصور رایج، فهم مبانی، قواعد، روش‌ها و ابزار موردنیاز برای شناخت معصومان (علیهم السلام)، با گذراندن دروس یا واحدهای علمی در سطوح عالی حوزه و یا مقطع دکتری دانشگاه، ممکن نیست. اساساً علوم اسلامی و علوم انسانی موجود، توان ارائه شناخت از معصومان (علیهم السلام) را ندارند و باید براساس ظرفیت‌های موجود در این علوم، به‌دنبال الگوی جدید بود. براین اساس، مسیر شناخت معصومان (علیهم السلام)، ورود و نگاه ترکیبی به حوزه‌های دانشی علوم اسلامی و همچنین نگاهی عمیق و میان‌رشته‌ای در علوم انسانی و اجتماعی را می‌طلبد.

این نگرش، به ما می‌گوید شناخت معصومان (علیهم السلام) نه تنها امر تخصصی، بلکه حوزه‌ای دشوار و پیچیده است. البته گاه همین دشواری و پیچیدگی و تعلل ما و عدم پاسخ به ابهامات و مسائل این حوزه، فضا را برای هرگونه سخن راندن درباره معصومان (علیهم السلام) و نظریه پرداز شدن هر شخص در هر رشته‌ای در این باره باز کرده است.

۲. مؤلفه‌های پژوهش مطلوب درباره معصومان (علیهم السلام)

به عقیده نگارنده، بررسی علمی مطلوب درباره حیات و شخصیت معصومان (علیهم السلام)، پژوهشی است که مجموعه‌ای از مؤلفه‌ها را در خود جمع کند. طرح تمام این مؤلفه‌ها، فرصت دیگر می‌طلبد، اما برای آنکه مخاطبان محترم با زاویه نگاه نویسنده آشنا شوند، به چند مؤلفه کلیدی، اشاره می‌شود. نخست آنکه، مبتنی بر مبانی دینی باشد؛ چراکه از منظر شیعه، حقیقت معصوم (علیه السلام)، در هدایتگری او تعریف می‌شود و این امر، در زاویه دید مؤلف، اولویت‌های بررسی او و همچنین نظر داشتن به بُعد الهی شخصیت معصوم که به حق امری جدایی ناپذیر از او و حیات و شخصیت زمینی‌اش نیست، مؤثر خواهد بود. البته این، منافاتی با امکان تمسک به آنان ندارد و هر شخص به قدر توان خود از محضر آنان بهره‌مند شده و الگو خواهد گرفت.

مؤلفه مهم دیگر، قرار گرفتن مؤلف در ظرف زمانه آنان و بررسی هرآنچه رخ داده است در موقعیت زندگانی معصومان (علیهم السلام) است. هرآنچه از قول و فعل و تقریر و احوال و آثار منتسب به معصوم (علیه السلام) است باید پس از فهم ساختار تعاملات اجتماعی و گفتمان جاری در زمان خود درک شود. ساختار تعاملات، صورت سامان یافته مجموعه‌ای از قواعد به جای مانده پیشین است و گفتمان جاری، مجموعه‌ای از ادبیاتی است که توان تحول و حرکت را برای شخصیت‌های برجسته‌ای چون معصوم (علیه السلام) فراهم می‌کند. پذیرش این امر نیز نافی راهبری معصوم (علیه السلام) در زمانه ما و تبعیت از اوامر حکیمانه و مدبرانه آنان نیست.

ویژگی سوم، حساسیت نسبت به اعتبار داده‌هاست. لزوماً نباید موضوع پژوهش اعتبارسنجی باشد تا مؤلف خود را به بررسی‌های سندی و متنی در احادیث و نقد درونی و بیرونی در گزاره‌های تاریخی، موظف بداند؛ بلکه پرداختن به معصوم (علیه السلام)، حوزه‌ای است که حرکت جامعه شیعه بدان بسته است و بر این اساس باید با هر خبر، به عنوان بخشی از تصویر معصوم (علیه السلام)، مواجهه‌ای مسئولانه و ضابطه‌مند داشت. نباید مواجهه‌ای عامیانه داشت و به صرف

شهرت و رواج خبر یا منبعی در میان عموم، با توجیه و تفسیرهای بدون پشتوانه، بدان ارزش داد. نباید مواجهه‌ای متعصبانه داشت و بدون درک زمینه‌ها و اهداف گوناگون در بحث‌های علمی با سخن به میان آمدن از نامی خاص یا جریانی خاص، بحث علمی و معیارها را کنار نهاد. نباید مواجهه‌ای حذفی داشت و به کنار گذاشتن منابع و اخباری، پیش از بررسی و بازخوانی گزارش‌ها و تحلیل‌ها، روی آورد.

ویژگی دیگر، جامعیت موضوعی تحقیق است. شناخت یک معصوم (علیه السلام) حداقل شامل کسب اطلاع از محورهای مهمی چون شخصیت، حیات، تعاملات، سیره، آموزه‌ها و میراث ایشان می‌شود و معرفی امام (علیه السلام) به صرف تاریخ زندگانی او، خطای آشکار است. تصویر معصوم نباید از زاویه‌ای پربار و حجیم به نظر رسد و از زاویه دیگر، کوچک و کمتر پرداخته شده. از طرف دیگر، عموم مردم و یا فرهیختگان کمتر توجه دارد که این کتاب را یک حدیث‌شناس می‌نگارد یا تاریخ‌شناس یا اهل کلام و...؛ هدف مطالعه، شناخت معصوم است.

ویژگی پنجم، مسئله‌محور بودن و برخورداری از نظام مسائل در پژوهش است. هرچند تحقیق با محوریت یکی از معصومان (علیهم السلام) شکل می‌گیرد، اما در هر بخش، مسائلی مطرح شده و ملاک بررسی‌ها قرار گرفته است. این مسئله برآمده از اطلاعات، آگاهی‌ها و تأمل پیشین است و همچنین نباید القایی یا عاریتی باشد. درعین حال، میان این مسائل ارتباطی پیچیده وجود دارد. محقق باید دقت کند که مطابق چه نظم ذهنی و چه ساختار بیرونی، مسائل مربوط به یک معصوم را مطرح می‌کند و به آنها پاسخ می‌دهد.

ویژگی ششم، برخورداری از نگرش تحلیلی است. باید براساس بخش‌های موجود و متقن، خلأهای معرفتی را که درباره زمانه و یا خود معصومان (علیهم السلام) به دلیل ناتوانی منابع یا دلایل دیگر وجود دارد، در حد توان شناخت و سپس، برای حل آن تلاش کرد. البته تحلیلی که گرفتار ذهنیت و پیش‌دانسته‌های مؤلف و یا الگوهای نظری غیرمقبول باشد، می‌تواند به ضد خود تبدیل شود. مقصود از نگرش تحلیلی، البته امری جدای از بهره‌گیری از روش‌های تحلیل کمی و کیفی است و بیشتر به تسلط مؤلف بر موضوع و قواعد علمی و شَمّ تاریخی‌اش باز می‌گردد.

ویژگی هفتم یک پژوهش مطلوب، مواجهه انتقادی با نظرات و دیدگاه‌ها در طول فرایند تحقیق است. گام نخست این است که ما برای طرح دیدگاه خود، ابتدا با دیگر صاحب‌نظران وارد گفت‌وگو شویم. البته مقصود نگاه تردیدآمیز به هر سخن و نظر نیست، بلکه مقصود، توان

مؤلف در فاصله گرفتن از مسئله و پاسخ موجود و تحلیل سازوکاری است که صاحب آن دیدگاه برای حل مسئله پیموده است. باید توجه داشت که معیارهای ما برای شناخت معصومان (علیهم السلام) چه بوده است و هدف کنونی ما نیز چیست. انواع معیارها و اهداف در کنار هم، الگویی را برای ما می‌سازد که تناسب آن با حرکت و نظر صاحب هر یک دیدگاه، مورد توجه قرار خواهد گرفت. ویژگی مهم دیگر، با توجه به حجم تحقیقات در طول چند دهه گذشته، به‌ویژه در مورد چندی از ائمه هدی (علیهم السلام) که به‌هردلیل، حیات و شخصیت آنان بیشتر موردتوجه محققان بوده، بهره‌مندی هوشمندانه از پیشینه تحقیق است. مقصود، اطلاع نسبی از ظرفیت پژوهش‌های پیشین در هر مسئله و همچنین قوام‌بخشی به‌وسیله مطالعات صورت گرفته، به بررسی‌ها است. تلاش ما در این کتاب، انتقال نگرش محققانه به شخصیت معصومان (علیهم السلام) با التزام به این مؤلفه‌ها و ضوابط بوده است و خداوند را شاکرم که مطابق نظر ارزیابان محترم نیز، نشانه‌هایی از این امر و یا تحقق نسبی مؤلفه‌ها، قابل مشاهده است.

۳. حیات هدایت‌بخش معصومان (علیهم السلام)

فاصله ما از عصر حضور و تحولات زمانه سبب شده است تا امروزه در بسیاری از مطالعات، معصومان (علیهم السلام) با صورت و سیمایی پراکنده و نه در راستای هدف و مقصود لازم تصویر گردد. این البته از روح کلی بسیاری از کتب و مقالات استفاده می‌شود که گاه آن‌چنان در پی رعایت مرزهای رشته‌ای و همچنین چارچوب‌های رایج علمی‌اند که بُعد هدایت‌بخشی معصومان (علیهم السلام) در حاشیه نیز موردتوجه قرار نمی‌گیرد. این درحالی است که فلسفه مطالعات و بررسی‌ها درباره معصومان (علیهم السلام)، ارائه شناختی است که ما را در مسیر هدایت‌بخشی ازسوی آنان قرار دهد. بنابراین، منطق شناخت برای شناخت، درخصوص آگاهی از شخصیت و حیات معصومان (علیهم السلام) که محوریت یافتن آنان در بررسی‌های علمی به‌واسطه رهبری و راهبری‌شان در مسیر بندگی خداوند است، قابل‌پذیرش نیست. نوشته حاضر این موضوع را در عنوان و دسته‌بندی فصول و برخی مباحث تاحدی موردتوجه قرار داده است؛ اما بی‌تردید آن را یک آغاز بسیار کوچک می‌بیند. ما در این اثر، صرفاً اصل این پیام را به محققان می‌دهیم که تمام ابعاد علمی معصومان (علیهم السلام) در بعد هدایت‌بخش آنان معنای حقیقی خود را پیدا می‌کند؛ هرچند در نوشته حاضر مقدمات توسعه این الگو به طور کامل فراهم نبود و امید که چنین امری در ویراست بعدی محقق شود.

به‌هر ترتیب، ساختار تحقیق باید صورتی را به خود بگیرد که به یک حوزهٔ دانشی خلاصه نشود و در عین حال، به همان اندازه که ما را به معصومان (علیهم‌السلام) نزدیک می‌کند، سبب پوشیده ماندن دیگر ابعاد شخصیت و وجود آنان نگردد. بر این اساس و البته با عنایت به رعایت ویژگی‌های علمی یادشده، ۳۰ درصد از حجم اثر به مباحث مقدماتی و ۷۰ درصد به مباحث اصلی، یعنی در ارتباط مستقیم با هدایت بخشی تصویر امام رضا (علیه‌السلام) برای مخاطبان امروز، اختصاص یافته است. مقدماتی بودن مباحث به معنای اهمیت کمتر آنها نیست و به دلیل روشن نمودن برخی مبانی نگارنده و یا اشاره به زاویه دید به حیات امام رضا (علیه‌السلام) در فصول مقدماتی، اهمیت دوچندان دارد.

فصل اول تا سوم در حقیقت، دو هدف جدی را دنبال می‌کند. محقق پیش از ورود به بررسی‌ها باید به این پرسش پاسخ دهد که تاکنون چه تصویری از امام رضا (علیه‌السلام) توسط مؤلفان و نویسندگان در آثار تنظیم شده است؟ برای پاسخ مناسب به این پرسش در دو بخش و با توجه به اقتضائات هریک، منابع و مطالعات معاصر در فصل نخست مورد بررسی قرار گرفته است. مقدمهٔ مهم دیگر، دریافت کلی از شخصیت و حیات امام (علیه‌السلام) جهت آمادگی ورود به مباحث اصلی است. این کلیات، در فصل دوم با عنوان شناسهٔ زیستی و در فصل سوم با عنوان دوره‌های زندگانی، مطرح می‌شود. به‌مناسبت، در پایان فصل نخست از نصوص امامت آن حضرت به‌عنوان مقامی که از هویت امام (علیه‌السلام) جدایی‌ناپذیر است و در پایان فصل سوم، از نقش حضور امام رضا (علیه‌السلام) در مرو و همچنین سفر حضرت معصومه (علیها‌السلام) به قم سخن به میان آمده است. اما مباحث اصلی در دو بخش قابل تعریف است. بخش نخست به روابط و تعاملات اجتماعی در طول زندگانی امام رضا (علیه‌السلام) و بخش دیگر به مجموعهٔ آموزه‌های حضرت اختصاص می‌یابد. بخش نخست را با این نگرش که تمامی اقدامات امام در جامعه به‌منظور تحقق اهداف سیاسی-مذهبی بوده است، ضمن توجه به میزان داده‌های موجود و تحلیل‌های قابل طرح، در دو بخش تعاملات سیاسی و تعاملات مذهبی پی گرفته‌ایم که تعاملات مذهبی خود در دو صورت درون‌شیعی و برون‌شیعی قابل ارائه بود. روابط و تعاملات اجتماعی امام (علیه‌السلام) در صورتی که مورد توجه فقها و یا اندیشمندان علوم انسانی - به‌عنوان دو گروه به‌نحوی برای تنظیم برنامهٔ حیات اجتماعی می‌کوشند - قرار بگیرد، می‌تواند بخشی از الگوی کلان عمل و کنش مطلوب در فضای جامعه را نمایان سازد. بخش دوم اما برای عموم فرهیختگان نیز می‌تواند

قابل استفاده باشد. در این بخش، ابتدا مجموعه‌ای از آدابی را که امام رضا (علیه السلام) در حیات فردی خویش بدان پایبند بوده است، بحث کردیم و سپس، به آداب برقراری ارتباط آن حضرت با خداوند متعال پرداختیم. گام مهم دیگر، روشن ساختن ضوابط مواجهه ما با میراث علمی و آموزنده‌ای بود که به امام رضا (علیه السلام) انتساب یافته است.

در پایان باید تأکید کنم:

۱. وظیفه خود دانسته‌ام تا به مسائلی که همچنان درباره شخصیت و حیات امام رضا (علیه السلام) قابل طرح است، در جای جای مباحث بپردازم. این مسائل برجای مانده، در میان مطالب فصول و نه به صورت جداگانه مورد توجه قرار گرفته تا اهمیت و مسیر پاسخ به آنها تاحدی برای محققان روشن گردد.

۲. در بخش جمع‌بندی، به برخی از ثمرات تحقیق اشاره شده است، اما نوآوری را باید در دو امر دانست. نخست، تلاشی که برای روشمندی، پایبندی به مبانی، و نوع طرح و بسط مباحث، تنظیم ساختار و مفاهیم به کار گرفته شده، همچنین توجه ویژه زمینه‌ها و علل رخدادها و کنش‌ها در هر موضوع کمتر و نگاه نسبتاً جامع به ابعاد شخصیت و حیات هدایت بخش امام (علیه السلام) صورت گرفته است. و دوم، آنکه شواهد و نتایج جدیدی در بین موضوعات به ویژه ذیل عناوینی چون «منابع و پیشینه»، «القاب امام (علیه السلام)»، «فعالیت امام (علیه السلام) در مدینه»، «نگرش سیاسی امام (علیه السلام)»، «ولایتعهدی»، «تأثیر حضور امام رضا (علیه السلام) در مرو»، «نهاد متولیان»، «شهادت»، «مقابله با واقفیه»، «آموزه‌های سیاسی و اجتماعی» و «آثار منتسب به امام (علیه السلام)» قابل مشاهده است.

۳. باید اشاره کنم که پژوهشگاه حوزه و دانشگاه تصمیم داشت تا مطالعاتی را همچون نوشته پیش‌رو در خصوص تمامی ائمه هدی (علیهم السلام) ارائه کند و همین امر سبب شد تا در مباحثی که ارتباط با امامان دیگر دارد، به مباحث کلیدی اکتفا شود.

در نهایت، جا دارد از تمامی ارزیابان و ناظران محترم و همچنین استادان یا پژوهشگرانی که با به‌میان آمدن نام امام رضا (علیه السلام)، آنچه در توان داشتند برای غنابخشیدن به نوشته پیش‌رو عرضه داشتند، از جانب خود تشکر کنم. به‌طور ویژه از دیدگاه‌ها و نظرات ارزشمند اساتیدی بهره‌مند شدم که از جمله آنان (به ترتیب الفبا) جناب حجت الاسلام رمضان محمدی، حجت الاسلام دکتر حامد منتظری مقدم، حجت الاسلام دکتر حسین حسینیان مقدم، جناب آقای دکتر منصور داداش‌نژاد

و جناب آقای دکتر نعمت‌الله صفری فروشانی هستند که سلامتی و توفیق روزافزون ایشان را از خداوند متعال خواستارم. همچنین باید از دو محقق گرامی، جناب آقای دکتر ابراهیم گودرزی و جناب آقای دکتر محمد محمدی‌فر که به‌نحوی در شکل‌گیری بخش‌هایی از محتوای کتاب نقش داشتند، تشکر نمایم.

کتاب پیش‌رو، که به عقیده نگارنده با لطف و عنایت حضرت رضا (علیه السلام) می‌تواند کامل‌ترین و جامع‌ترین آثار تک‌جلدی در باب شخصیت، حیات، جایگاه و سیره امام رضا (علیه السلام) در تمامی ابعاد باشد، را به محضر ولی نعمت معنوی و فکری و مادی ملت ایران، حضرت علی بن موسی الرضا (علیه السلام) و همچنین به همه آنانی که با اخلاص، به دور از هیاهو و با کوشش صبح و شام در محضر معصومان (علیهم السلام)، درصدد احیای امر آنان بوده‌اند، تقدیم می‌کنم.

در هنگام تکمیل پیشگفتار (۱۴۰۳/۲/۳۱)، خبر شهادت حجت الاسلام دکتر سید ابراهیم رئیسی، رئیس جمهور مخلص و فداکار ایران اسلامی، که دچار سانحه‌ای در مسیر خدمت رسانی شدند، اعلام شد. وی که عنوان افتخار آمیز خود را «خادم‌الرضا» می‌دانست، در شب ولادت امام هشتم عروجی شهادت گونه داشت. وی نیز همچون دیگر مسئولان نظام مقدس جمهوری اسلامی که بر اتکای همه ارکان نظام بر معصومان (علیهم السلام) بارها تأکید نموده‌اند، در پنجمین کنگره بین‌المللی امام رضا (علیه السلام) دغدغه‌ای را با صدای بلند مطرح می‌کرد که شاخص ما در همه امورات حکومت و در تحقق عدالت، باید امام رضا (علیه السلام) باشد؛ این هدفی دور نیست به فضل الهی و به کرم ائمه هدی (علیهم السلام)؛ اگر همت اهل علم و عمل با تقوا و اخلاص توأمان گردد. امیدوارم خداوند متعال همه ما را یاری فرماید تا برای به صحنه آوردن معصومان (علیهم السلام) در جریان حیات امروزی بشر، امکان تمسک حقیقی به آنان را برای خود و جامعه‌مان فراهم آوریم.

الحمد لله رب العالمین

روح‌الله توحیدی نیا

فصل نخست

بررسی منابع و مطالعات

در این فصل، مهم‌ترین منابع مرتبط با شخصیت و حیات امام رضا علیه السلام و ویژگی‌های تعیین‌کننده هریک از آنها درباره ابعاد شخصیت آن حضرت بررسی می‌شود و سپس مطالعات معاصر دسته‌بندی و با رویکرد انتقادی معرفی می‌شود. این گام، با توجه به فراز و فرود تاریخ اخبار و احادیث مربوط به ائمه هدی علیهم السلام و همچنین صورت قابل تحلیل مطالعات پیشین، یکی از ضروری‌ترین مقدمات تصویر نمودن حیات هدایت‌بخش امام رضا علیه السلام است.

۱-۱. بررسی منابع تحقیق

منابع مربوط به امام رضا علیه السلام در سه دسته کلی آثار غیرمکتوب، منابع مفقود و منابع برجای مانده قابل تقسیم‌اند.

در دسته نخست، از مهم‌ترین این آثار، سکه‌های برجای مانده از عصر آن حضرت و با نام امام علیه السلام است و نیز سنگ‌نوشته‌هایی که به دلیل حضور امام رضا علیه السلام در مسیر طولانی جهت مهاجرت به مرو و همچنین حضور در جایگاه ولایتعهدی عباسیان ایجاد شده است.^۱ شایان ذکر است که اطلاعات بیشتر در مورد سکه‌های ضرب‌شده به نام امام رضا علیه السلام در بخش مربوط به سیره سیاسی خواهد آمد.

دسته دیگر، منابع مکتوبی هستند که مفقود شده‌اند. در بین این آثار، نخست باید از دو کتاب مهم یاد کرد که عبارت‌اند از: کتاب الرضا علیه السلام، اثر محمد بن ابی عمیر (م ۲۱۷ق)،

۱. در این باره و مشاهده تصاویر برخی از این سنگ‌نوشته‌ها، ر. ک: افشار، یادگارهای یزد، ص ۱۷۳.

از محدثان بزرگ امامیه، که محضر پدر و فرزند امام رضا علیه السلام را نیز درک کرده است^۱ و کتاب وفاته الرضا، نوشته عبدالسلام بن صالح هروی (م ۲۳۶ق)، از ناقلان حدیث امام رضا علیه السلام^۲ در این آثار که احتمالاً مدتی کوتاه پس از شهادت امام رضا علیه السلام نگاشته شده‌اند، تلاش شده تا مجموعه‌ای از روایات مربوط به امامت امام رضا علیه السلام، چگونگی پذیرش ولایتعهدی توسط آن حضرت یا شهادت و کیفیت زیارت امام رضا علیه السلام جمع‌آوری شود. این موضوعات و موضوعات دیگر، از برخی نقل‌های منابع بعدی از این کتب فهمیده می‌شود.^۳

از دیگر اصحاب امام رضا علیه السلام که دست به چنین تألیفاتی زده‌اند، زکریا بن آدم است. بنابر نقلی، او فقیه مورد اعتماد آن حضرت و درگذشته در عصر زندگانی امام جواد علیه السلام^۴ است. این شخصیت برجسته، اثری با عنوان مسائل الرضا علیه السلام تدوین کرده است. شایان ذکر است که او اثری دیگر با عنوان «مسائل» نگاشته است، که به طرق گوناگون روایت شده گفته شده شامل سؤالات ایشان از امام رضا علیه السلام بوده است.^۵ دو اثر نیز با عنوان کتاب الرضا علیه السلام نگاشته شده که یکی نوشته محمد بن مسعود عیاشی سمرقندی (م ۳۲۰ق)^۶ و دیگری تألیف جعفر بن محمد بن قولویه (م ۳۶۸ق) است.^۷

در اینجا مناسب است از آثار یکی از مورخان فعال امامیه که امروزه جز چند روایت، از وی برجای نمانده، نام برده شود و آن عبدالعزیز بن یحیی جلودی (م ۳۳۲ق) است که نوشته‌ای با

۱. مطابق نقل کشی، بعد از شهادت امام رضا کتاب‌های ابن ابی عمیر به تاراج رفت و وی آنچه را از حفظ داشت، در چهل مجلد گرد آورد و آنها را التوادر نامید (طوسی، اختیار معرفة الرجال، ص ۵۹۰). برای اطلاع بیشتر درباره او و دیدگاه‌ها درباره اخبارش، ر.ک: حسینی، «رویکرد کلینی نسبت به روایات محمد بن ابی عمیر»، تحقیقات علوم قرآن و حدیث، ص ۱۱۷-۱۳۵؛ دیاری، «بررسی حجیت مراسیل ابن ابی عمیر»، پژوهش‌نامه قرآن و حدیث، ص ۷۳-۹۲.

۲. بیشتر علمای امامیه او را از اصحاب امام رضا خوانده‌اند و بیشتر منابع اهل سنت او را به عنوان خادم امام رضا معرفی کرده‌اند (برای نمونه در این باره، ر.ک: نجاشی، رجال، ص ۲۴۵؛ طوسی، فهرست، ص ۳۸۰؛ ابن حجر عسقلانی، تهذیب التهذیب، ج ۶، ص ۳۱۹).

۳. برای نمونه، درباره برخی روایات اباصلت هروی، ر.ک: صدوق، عیون اخبار الرضا، ج ۲، ص ۲۴۲-۲۴۵.

۴. کشی، رجال، ص ۵۹۵.

۵. طوسی، فهرست، ص ۱۳۲؛ نجاشی، رجال، ص ۱۷۴.

۶. برای اطلاع بیشتر درباره وی و آثارش، ر.ک: ابن ندیم، فهرست، ص ۲۷۴؛ نجاشی، رجال، ج ۱، ص ۳۵۰.

۷. برای اطلاع بیشتر درباره او آثارش، ر.ک: نجاشی، رجال، ص ۱۲۳؛ طوسی، رجال، ص ۴۱۸.

عنوان «اخبار علی بن موسی الرضا (علیه السلام)» در فهرست آثار او مشاهده می‌شود.^۱ اثر دیگری را که می‌توان نام برد، مجالس الرضا (علیه السلام) مع الادیان است که توسط حسن بن محمد بن سهل نوفلی نوشته شده و انصاری در مقاله‌ای با عنوان «تحقیقی درباره کتاب ذکر مجالس الرضا علیه السلام مع أهل الادیان از نوفلی» شخصیت نویسنده اثر را شناسایی کرده و سپس با کنار هم نهادن روایات موجود وی در منابع از جمله عیون اخبار الرضا (علیه السلام) و توحید شیخ صدوق، به نقل اخبار این اثر می‌پردازد.^۲

اخبار کتب پیشین و روایاتی که به صورت بسته‌گریخته نزد محدثان در مناطق گوناگون قلمرو اسلامی موجود بود، توسط برخی محدثان و مورخان ثبت و به مهم‌ترین مرجع برای دستیابی به شخصیت و حیات امام رضا (علیه السلام) تبدیل شد. گونه‌شناسی منابع مکتوب یادشده، شامل مواردی است که در آنها ابعاد تازه و مهمی از شخصیت و حیات امام رضا (علیه السلام) به تصویر کشیده می‌شود.

۱-۱-۱. منابع محوری

منابعی که محوریت بررسی‌ها درباره امام رضا (علیه السلام) را به خود اختصاص می‌دهند، در چند بخش قابل معرفی‌اند:

الف) تاریخ‌نگاری روایی

نخستین و مهم‌ترین منابع شخصیت و حیات امام رضا (علیه السلام)، مجموعه کتب تاریخ‌نگاری روایی امامیه است. به عنوان مقدمه در توضیح مقصود از تاریخ‌نگاری روایی باید گفت، اگر تاریخ‌نگاری، رویکرد علمی مورخ به داده‌های تاریخی بر مبنای دانش تاریخ و اصول نقد گزاره‌های تاریخی دانسته شود، تاریخ‌نگار تمام اعتبار علمی خود را مدیون تلاشی است که درباره گزاره‌های تاریخی مبتنی بر اصول مورد قبول خویش انجام می‌دهد. از سوی دیگر، منابع برجای‌مانده امامیه در حوزه‌های گوناگون، به‌ویژه سیره معصومان (علیهم‌السلام)، بیشتر توسط محدثان

۱. برای اطلاع بیشتر در مورد او و آثارش، ر.ک: داداش‌نژاد، «تاریخ‌نگاری شیعیان در سده‌های نخستین»، نامه تاریخ‌پژوهان، ص ۶۲-۶۸.

۲. برای مشاهده مقاله، ر.ک: <http://ansari.kateban.com/post/1268> (تاریخ مراجعه: ۱۰/۹/۹۸).

نگارش یافته‌اند. از آنجاکه در موارد قابل توجهی، اصول نقد خبر مورد توجه آنان بوده است، نمی‌توان تمام گزاره‌های تاریخی نقل شده از محدثان امامیه را غیرعلمی و به عبارتی، وقایع‌نگاری دانست. باین حال، رویکرد حدیثی آنان در مواجهه با گزاره‌های تاریخی سبب شده تا این منابع از ماهیت متفاوتی برخوردار شوند و به دلیل حاکمیت قواعد حدیثی در نگارش تاریخ، بتوان تعبیر «تاریخ‌نگاری روایی» را بر آنها اطلاق کرد؛ مجموعه‌ای که آثار آن در یک سطح و ردیف قرار ندارند و برای نمونه، آثار مشایخ بزرگی چون شیخ کلینی (م ۳۲۹ق)، شیخ صدوق (م ۳۸۱ق) و شیخ مفید (م ۴۱۳ق) از جهت پابندی و دقت در نقل اخبار صحیح، در سطح بسیار بالاتری نسبت به برخی کتب دیگر قرار دارند.^۱

با ورود به مجموعه تاریخ‌نگاری روایی امامیه، نخست باید از عیون اخبار الرضا (علیه السلام) که بی‌تردید، قدیمی‌ترین و مهم‌ترین تک‌نگاری موجود درباره شخصیت و حیات امام رضا (علیه السلام) است، نام برد. در مورد جایگاه کتاب عیون باید توجه داشت که شیخ صدوق بسیاری از اخبار خود را از کتب و نوشته‌های مورخان شیعه و سنی گرفته است.^۲ ویژگی دیگر اثر شیخ صدوق به اسناد روایات برمی‌گردد که در بسیاری موارد حاوی مشخصات زمانی و مکانی راویان است. نکته دیگر درباره این اثر، نقل برخی اخبار متفاوت در یک موضوع است. این اقدام که با هدف نقل دیدگاه‌های موجود در آن زمینه صورت گرفته است،^۳ سبب می‌شود که محققان نیز با دقت نظر بیشتری به نقل خبر از این اثر بپردازند. البته در موارد اندکی شیخ صدوق به ترجیح دسته‌ای از اخبار بر دسته‌ای دیگر اشاره کرده است.^۴ بنابراین، برای بهره‌گیری از روایات این کتاب لازم است تا همه اخبار در یک موضوع بررسی و با مقایسه و تجزیه و تحلیل به کار گرفته شود. همچنین باید اشاره کرد که رویکرد شیخ صدوق در این اثر سبب شده تا از طرح نظر درباره اخبار پرهیز کند.

۱. نویسنده در مقاله‌ای با عنوان «تاریخ‌نگاری روایی امامیه تا نیمه قرن پنجم»، به تبیین ابعاد این نوع تاریخ‌نگاری پرداخته است. شایان ذکر است که مقاله‌ای نیز در پاسخ به نقد انجام شده به این مقاله، با عنوان «بایسته‌های همگرایی ژرف نگر در باب تاریخ‌نگاری روایی امامیه» نگاشته شده و برداشت‌های ناصحیح را مبتنی بر مبانی کلامی، پاسخ می‌دهد.

۲. برای نمونه، ر.ک: رحمتی، «دو کتاب به روایت شیخ صدوق»، کتاب ماه دین، ص ۶۶-۶۷.

۳. برای نمونه، ر.ک: صدوق، عیون اخبار الرضا، ص ۱۹-۲۲.

۴. همان، ج ۲، ص ۴۶۲.

پیش از معرفی منبع مهم دیگر، باید اشاره نمود که از جمله آثار دیگر کتبی است که از اواسط قرن سوم نگاشته شده و در آن به طور مختصر به زندگانی تمامی ائمه دوازده‌گانه علیهم‌السلام پرداخته می‌شود.^۱

از دیگر کتبی که در آن ابوابی به سیره معصومان علیهم‌السلام اختصاص یافته الکافی اثر شیخ کلینی است. در این اثر به طور خاص در مورد امام رضا علیه‌السلام ۱۱ خبر در باب «مولد ابی الحسن الرضا علیه‌السلام» و ۱۶ خبر در باب «الاشارة و النص علی ابی الحسن الرضا علیه‌السلام» نقل شده است. به طور کلی و با در نظر گرفتن اخبار پراکنده این اثر درباره امام رضا علیه‌السلام، می‌توان این اخبار را در عناوینی چون مرجعیت علمی و پاسخ‌گویی به شبهات دیگر ادیان و فرق،^۲ مواجهه حضرت با واقفیه،^۳ اخبار عصر ولایتعهدی،^۴ فضایل و معجزات^۵ و شهادت آن حضرت^۶ تقسیم کرد.

بخش دیگری از منابع، آثاری هستند که ترسیم زندگانی معصومان علیهم‌السلام را در دستور کار قرار داده‌اند. از جمله این آثار می‌توان به کتاب الارشاد فی معرفة حجج الله علی العباد، نوشته شیخ مفید، اشاره کرد. به کار رفتن واژه «حجج» در عنوان به خوبی انگیزه مؤلف را در تألیف این اثر نشان می‌دهد. در این کتاب از باب بیستم به اخبار مربوط به امام هشتم علیه‌السلام پرداخته شده است. نصوص مربوط به امامت در ابتدای باب ذکر شده و بخش قابل توجهی از اخبار نیز به روایات فضایل اختصاص یافته است.^۷ البته باید اشاره کرد که با توجه به رویکرد عقل‌گرایانه حوزه بغداد، فضایل انسانی و ملموس، بیشتر در دستور کار قرار گرفته است.^۸

اثر مهم دیگر در این مجموعه، اعلام الوری، اثر ابوعلی فضل بن حسن طبرسی (م ۵۴۸ق)

۱. برای مشاهده عناوین این آثار، ر.ک: جعفریان، منابع تاریخ اسلام، ص ۳۶۳-۳۶۴؛ همچنین برای نمونه،

ر.ک: جمعی از نویسندگان، مجموعه نفیسه فی تاریخ الائمه علیهم‌السلام، ص ۱۲.

۲. برای نمونه، ر.ک: کلینی، الکافی، ج ۱، ص ۷۹، ۸۸، ۹۶، ۹۷، ۲۰۳ و ...

۳. برای نمونه، ر.ک: همان، ص ۳۱۲، ۳۵۳-۳۵۷ و ...

۴. برای نمونه، ر.ک: همان، ص ۴۸۸، ۴۹۰، ۵۰۵ و ...

۵. برای نمونه، ر.ک: همان، ص ۴۸۷، ۴۸۸، ۴۹۱، ۵۰۵ و ...

۶. برای نمونه، ر.ک: همان، ص ۳۲۰، ۴۸۷، ۴۹۲ و ...

۷. باب بیست و یکم «خصوصیات و فضایل حضرت رضا علیه‌السلام» عنوان گرفته است (مفید، الارشاد، ج ۲، ص ۲۵۴).

۸. برای اطلاع بیشتر، ر.ک: توحیدی‌نیا و محمدی‌فر، «بررسی تحلیلی رویکرد و محتوای منابع تاریخ ائمه علیهم‌السلام» (مطالعه گونه‌شناسانه و کمی کتاب‌های الکافی، عیون اخبار الرضا علیه‌السلام و الارشاد)، فصلنامه علوم حدیث، ش ۱۰۱، ص ۱۵۶-۱۷۶.

است. ذکر اسامی مصادر، یکی از اقداماتی است که بر ارزش این اثر افزوده است. به طور تقریبی، در این کتاب نیز اخبار با همان کیفیت و شکل الارشاد ارائه شده است؛ جز آنکه طبرسی فصل چهارم از بخش مربوط به امام هشتم علیه السلام را به ذکر خصوصیات و اخلاقیات آن حضرت اختصاص داده و در فصل پنجم نیز به روابط بین امام و مأمون پرداخته است. در سه اثر روضة الواعظین، نوشته فضل نیشابوری (م ۵۰۸ق)، كشف الغمة، نوشته علی بن عیسی اربلی (م ۶۹۲ق) و الدر النظیم، اثر یوسف بن حاتم (م ۶۷۶ق)، نیز تقریباً همین سیر در طرح اخبار معصومان علیه السلام دیده می شود. باین حال مراجعه به یک یا دو اثر از موارد یادشده برای دستیابی به زوایای بحث کافی نیست و هر اثر برخی اخبار را برای نخستین بار یا از زاویه ای دیگر مطرح کرده است.

ب) تاریخ عمومی و تاریخ محلی

منابعی که به طور عمومی حوادث و رخدادهای تاریخ اسلام را به صورت متوالی دنبال کرده اند، در ثبت شخصیت و حیات امام رضا علیه السلام از اهمیت زیادی برخوردارند. رویکرد اصلی این منابع، تاریخ سیاسی و رخدادهای مربوط به حکومت و خلافت در دوره های گوناگون است و از آنجاکه امام رضا علیه السلام بخشی از دوران زندگانی خود را در منصب ولایتعهدی خلافت عباسی حضور داشتند، این منابع به اخبار این رویداد پرداخته اند. باید تأکید کرد که یکی از دلایل اشراف بیشتر محققان به ماجرای ولایتعهدی امام رضا علیه السلام همین منابع اند؛ البته نه از جهت پرداختن به زندگانی امام رضا علیه السلام؛ زیرا تمرکز آنها بیشتر بر دو حادثه نصب امام علیه السلام به عنوان ولیعهد و شهادت آن حضرت است.^۱

از جمله این آثار، تاریخ الیعقوبی، نوشته یعقوبی (م ۲۸۴ق)، است. وی در ادامه بیان تاریخ حکومت هریک از خلفا، بابی را به طور جداگانه به کیفیت شهادت امام رضا علیه السلام اختصاص داده است. به نظر می رسد یعقوبی گاه در ارزیابی اخبار، تسامح کرده است اما در بیشتر موارد اخبار قابل قبول و دقیقی را با توجه به دیگر قرائن ارائه می دهد. در ادامه باید از کتاب تاریخ طبری، نوشته طبری (م ۳۱۰ق)، نام برد. در این کتاب نیز چرایی انتخاب امام رضا علیه السلام به ولایتعهدی و دیدگاه های گوناگونی که درباره این اقدام در آن روزگار در بین مسلمانان و عباسیان وجود داشت،

۱. برای نمونه، ر.ک: ابن مسکویه، تجارب الامم، ج ۴، ص ۱۳۱.

رویدادهای دوره ولایتعهدی امام رضا (علیه السلام) و چگونگی شهادت آن حضرت، اخبار مهمی ذکر شده است. باید توجه داشت که حجم اندکی اخباری که در این منابع به طور مستقیم به شخصیت و حیات امام رضا (علیه السلام) می پردازد، محققان را از مراجعه به این منابع باز نمی دارد؛ به ویژه آنکه شناسایی بستر سیاسی و اجتماعی عصر خلفای هم دوره با امام (علیه السلام) جز با مطالعه این آثار ممکن نیست.

از جمله موضوعاتی که به ویژه درباره آثار تاریخی باید مورد توجه قرار داد، کم توجهی نگارندگان به جزئیات حوادث و بارز نمودن عناصر مهم فرهنگی و اجتماعی است. آنان با این رویکرد و در ادامه روند نگارش خود که همواره احترام و تعظیم به حکومت اسلامی بوده است، امام (علیه السلام) را شخصیت فرعی می بینند که برای نمونه، چنان که مسعودی در بخش مربوط به عصر مأمون آورده، امام رضا (علیه السلام) را شخصیتی همچون دیگر حاکمانی می داند که مدت کوتاهی در دربار مشغول شده و پس از مدتی از دنیا رفته اند؛^۱ از این رو نمی توان تاریخ های عمومی را به عنوان پایه بحث یا منبعی برای تشخیص شخصیت ها و بازیگرهای محوری در حوادث مدنظر قرار داد.

تاریخ محلی نیز در کنار منابع تاریخ عمومی می تواند در موضوع اثر حاضر ایفای نقش کند. این آثار هرچند بر زندگانی معصومان (علیهم السلام) تمرکز نکرده اند، اما می توانند برخی از ضعف های محتوایی یادشده در تاریخ های عمومی را برطرف سازند. یکی از این کتب، تاریخ نیشابور، نوشته حاکم نیشابوری (م ۴۰۵ ق)، محدثی شافعی و البته با برخی گرایش های شیعی^۲ است که در آن معرفی شخصیت ها و علمای بزرگ نیشابور در دستور کار قرار گرفته است. اهمیت این کتاب سبب شده تا از حدود نیم سده پس از تألیف، مورد توجه دیگر نویسندگان واقع شود و طی چند سده، تکمله ها و افزوده هایی بر آن صورت گیرد.^۳ در این کتاب، گزارش های مهمی از دوره اقامت امام رضا (علیه السلام) در نیشابور ارائه شده است.

اثر دیگری که امروزه برای بازسازی آن تلاش هایی شده است^۴ کتاب ولایة خراسان یا اخبار

۱. مسعودی، مروج الذهب، ج ۳، ص ۴۴۱.

۲. برای اطلاع بیشتر در این باره، ر. ک: حاج منوچهری، مدخل «حاکم نیشابوری» در دائرة المعارف بزرگ اسلامی، ج ۲۰، ص ۳۶-۴۱.

۳. همان.

۴. برای اطلاع بیشتر، ر. ک: حسین بن احمد، اخبار ولایة خراسان، تهیه و تنظیم محمدعلی کاظم بیگی، میراث مکتوب، ۱۳۹۰.

خراسان نوشته حسین بن احمد سلامی است که اخباری مربوط به ولایتعهدی امام رضا علیه السلام را در خود جای داده است. شایان ذکر است که شیخ صدوق بارها از اخبار این اثر در دو کتاب عیون اخبار الرضا علیه السلام و کمال الدین بهره برده است.^۱ البته باید اشاره کرد که در تواریخ قدیمی مربوط به مدینه که امام رضا علیه السلام حدود نیم قرن در آن حضور داشت، مباحث حول حوادث صدر اسلام مطرح شده و کمتر به دوره‌های بعد توجه شده است. برخی دیگر از آثار نیز درباره مسیر مهاجرت امام رضا علیه السلام می‌توانند کمک کنند که فارسنامه ابن بلخی (م ۵۴۰ق) و تاریخ بغداد خطیب بغدادی (م ۴۶۳ق) از آن جمله‌اند.^۲

ج) منابع دلایل و فضایل

بخش قابل توجهی از منابع مربوط به شخصیت و زندگانی امام رضا علیه السلام شامل آثاری‌اند که ثبت فضایل و معجزات برای معصومان علیه السلام را محور مباحث خود قرار داده‌اند. این منابع به دنبال آن هستند تا مقام معصومان علیه السلام و فضایل آنان را به تصویر کشند. البته در این منابع گاه به فضایل انسانی و اجتماعی معصومان علیه السلام محوریت داده می‌شود و در برخی نیز نقل روایات معجزات مدنظر قرار می‌گیرد. در بین این کتب برخی آثار چون مفاخر الرضا علیه السلام اثر حاکم نیشابوری از کتب مفقود است.^۳

از آثار موجود و برای نمونه می‌توان کتاب دلایل الامامة را نام برد که به‌رغم تلاش‌های صورت گرفته، همچنان نقاط مبهمی درباره شخصیت نویسنده آن وجود دارد. وی ۳۳ خبر را به عنوان روایات معجزات امام رضا علیه السلام مطرح کرده است. هدایة الکبری خصیبه اثر دیگری است که نقل حدود ده معجزه را در بخش مربوط به امام رضا علیه السلام در دستور کار قرار داده است. همچنین می‌توان به مناقب آل ابی طالب نوشته ابن شهر آشوب (م ۵۸۸ق) اشاره کرد. این عالم شیعه، در بخش مربوط به امام رضا علیه السلام، پس از ذکر اشعاری در منقبت و عظمت جایگاه آن امام، فصلی را با عنوان «فی انبائه بالمغیبات و معرفته باللغات» می‌گشاید که در آن بیش از

۱. برای نمونه: صدوق، عیون اخبار الرضا، ج ۲، ص ۳۷۷ و ۳۸۰.

۲. دراین باره، ر. ک: عرفان منش، جغرافیای تاریخی هجرت امام رضا، ص ۱۸.

۳. نجاشی، رجال، ص ۶۷؛ ابن غضائری، رجال، ص ۵۴؛ همچنین برای اطلاع بیشتر دراین باره، ر. ک: عطاردی، اخبار و آثار امام رضا، ص ۱۰.

بیست مورد از اخبار مربوط به علم امام رضا (علیه السلام) به غیب و آگاهی از زبان‌های گوناگون رایج در میان مردم ارائه می‌شود. سپس فصلی را با عنوان «فی خرق العادات» گشوده و بیش از ده خبر را در معجزات امام رضا (علیه السلام) نقل می‌کند. با آنکه نویسنده در ادامه به اخبار مربوط به زندگانی و ابعاد حیات آن امام می‌پردازد، اما آنچه این کتاب را ممتاز و مورد توجه محققان قرار داده، رویکرد فضایل‌نگارانه آن است.^۱

از دیگر کتبی که به ذکر دلایل و معجزات امام رضا (علیه السلام) در کنار دیگر معصومان (علیهم السلام) پرداخته می‌توان به کتاب الخرائج و الجرائح نوشته قطب الدین راوندی (م ۵۷۳ق) اشاره کرد؛ البته وی به منابع و اسناد خود اشاره نکرده است. کتاب عیون المعجزات از دیگر آثار است که در آن، اخباری که درباره معجزات معصومان در دسترس نویسنده بوده، جمع‌آوری شده است.

۱-۲-۱. منابع تکمیل‌کننده

در میان منابع، گونه‌های دیگری برای مطالعه شخصیت و حیات امام رضا (علیه السلام) مهم می‌نماید که عبارت‌اند از: منابع فرق، رجال، جغرافیا و مقاتل. این منابع بیش از آنکه به طور مستقیم درباره زندگانی معصومان (علیهم السلام) کمک کنند، نقش تکمیل‌کننده در آگاهی نسبت به جریان‌ات فکری و شخصیت‌های پیرامونی معصومان (علیهم السلام) و روابط آنها با معصومان (علیهم السلام) دارند. مهم‌ترین کتب فرقه‌شناسی در مطالعات تاریخ اهل بیت (علیهم السلام) عبارت‌اند از: فرق الشیعة نوشته حسن بن موسی نوبختی (م ۳۰۰ق)، المقالات و الفرق اثر سعد بن عبدالله اشعری (م ۳۰۱ق)، مقالات الاسلامیین اثر اشعری (م ۳۲۴ق)، اوائل المقالات نوشته شیخ مفید (م ۴۱۳ق) و الملل و النحل نوشته شهرستانی (م ۵۳۸ق).

مورخان بر این موضوع واقف‌اند که دیدگاه‌ها و نظرات در این آثار، گاهی با جانب‌گرایی همراه بوده است. به عبارت دیگر، نویسنده به طور طبیعی از زاویه نگاه خود به معرفی گروه‌های اعتقادی می‌پردازد و برای معرفی فرق، کمتر به دیدگاه‌های مثبت و واقعی از نگاه سران و پیروانشان توجه می‌کند. آسیب مهم دیگر که گاهی در این منابع قابل مشاهده است، غلو در ذکر ویژگی‌ها و یا اقدامات یک گروه و یا سانسور بخشی از رویدادهای مربوط به یک فرقه است.

۱. برای نمونه، ر.ک: ابن شهر آشوب، مناقب آل ابی طالب، ج ۴، ص ۲۱۸، ۲۳۴، ۲۹۶ و

از این حیث برای آشنایی با فرقه‌های فعال چون واقفیه، فطحیه، زیدیه و... در عصر امام رضا (ع) به‌رغم بهره‌گیری از این منابع، نباید به تمام گزاره‌های آن اعتماد کرد. کتب رجال نیز در بررسی حیات معصومان (ع) از چند بعد حائز اهمیت‌اند. نخست از آن جهت که شخصیت‌های پیرامون امام رضا (ع) به‌ویژه اصحاب آن حضرت را معرفی کرده و اخباری را درباره‌ی آنها ارائه می‌دهند؛ دیگر آنکه در میزان اعتماد به راویان و اخبارشان یاری می‌رسانند. شایان ذکر است که برخی از این منابع، خود به‌عنوان یک منبع خبری جدی در مورد اخبار معصومان (ع) کارایی دارد؛ برای نمونه در کتاب رجال کشی، با طرح روایات مربوط به اصحاب و راویان معصومان (ع)، به شناخت بستر سیاسی، اجتماعی و فرهنگی عصر زندگانی معصومان (ع) کمک فراوانی شده است.^۱

گونه‌ی دیگر از منابع کارآمد در مطالعه شخصیت و حیات امام رضا (ع)، منابع جغرافیایی است که مهم‌ترین فواید آنها آگاهی درباره‌ی مسیر مهاجرت امام رضا (ع) از مدینه تا مرو است. تعیین صحیح این مسیر می‌تواند برای دستیابی به صحت و سقم بسیاری از اخبار موجود درباره‌ی امام رضا (ع) و همچنین ارائه نظر درباره‌ی آثار برجای‌مانده از آن دوران همچون قدمگاه‌ها، بسیار مهم تلقی شود. در بین این منابع می‌توان از کتبی چون مسالک الممالک اثر اصطخری (م ۳۴۶ق)، صورة الارض اثر ابن حوقل (متوفای اواخر قرن ۴)، اشکال العالم نوشته‌ی جیهانی (م ۳۶۷ق)، فتوح البلدان نگاشته‌ی بلاذری (م ۳۷۹ق)، احسن التقاسیم نوشته‌ی مقدسی (م ۳۸۱ق) و همچنین برخی سفرنامه‌ها چون سفرنامه‌ی ناصر خسرو (م ۴۸۱ق) و سفرنامه‌ی ابن بطوطه (م ۷۷۹ق) نام برد. کتاب نخست، نزدیک‌ترین اثر تاریخی به زمان هجرت امام رضا (ع) است که نویسنده‌ی آن به‌دلیل روابط حکومتی، اشراف زیادی بر راه‌ها و مسیرها داشته است.^۲ البته برخی کتب متفرقه چون الخراج که توسط قدامة بن جعفر، عامل خراج و امور مالیاتی عباسیان، در نیمه‌ی قرن سوم تألیف شده است، نیز می‌توانند در تعیین مسیر مهاجرت امام (ع) یاری رسانند.^۳

۱. برای اطلاع بیشتر در این باره، ر.ک: رحمان‌ستایش، آشنایی با دانش و منابع رجال شیعه، ص ۹۷-۱۰۲.

۲. عرفان‌منش بارها از این اثر برای تعیین مسیر مهاجرت امام استفاده کرده است (ر.ک: جغرافیای تاریخی هجرت امام رضا، ص ۸۸، ۹۲، ۹۶ و...).

۳. برای نمونه، ر.ک: همان، ص ۳۱، ۳۶، ۳۸، ۵۳، ۵۶، ۵۹ و... .

منابع مربوط به مقاتل نیز از جمله منابع مهم برای شناسایی اوضاع سیاسی و اجتماعی دوره امام رضا (علیه السلام) به شمار می‌روند که مهم‌ترین آنها مقاتل الطالبیین نوشته ابوالفرج اصفهانی است. وی در این کتاب به معرفی امامان و رهبران زیدی پرداخته است. بدیهی است شناسایی این افراد که بیشتر آنان در عصر امام رضا (علیه السلام) با قیام علیه عباسیان شناخته می‌شوند، همچنین با آگاهی از اهداف و موضع‌گیری‌های آنان، می‌تواند فهم بهتری را نسبت به مواضع امام رضا (علیه السلام) درباره قیام‌های عصر ایشان به دست دهد.^۱ افزون بر آنکه برخی زیدیان به رهبری امام رضا (علیه السلام) برای یک مدت محدود اعتقاد دارند و همین امر سبب شده است تا از آن حضرت نیز اخباری در این کتاب – البته گاه هماهنگ با دیدگاه‌های زیدیان – ذکر شود.

برخی کتب دیگر نیز با آنکه در دوره کنونی نگارش یافته‌اند، اما به دلیل تلاش‌هایی که در دسته‌بندی اخبار کرده‌اند، به عنوان منبع شخصیت و حیات امام رضا (علیه السلام) کاربرد فراوان دارند. برای نمونه، می‌توان از مسند الامام الرضا (علیه السلام) اثر عزیزالله عطاردی یاد کرد که در آن حدود ۲۴۵۰ روایت از امام رضا (علیه السلام) از حدود هشتاد منبع گردآوری شده است.^۲

در مجموع، بررسی تحقیقاتی که در مورد شخصیت و حیات امام رضا (علیه السلام) انجام شده، نشان می‌دهد که گاه در بهره‌گیری از منابع تسامح و تساهل جدی صورت گرفته است؛ گویا در مواردی، هدف نقل اخبار زیبا و جذاب برای امام (علیه السلام) است نه به تصویر کشیدن صحنه‌های حقیقی زندگانی آن حضرت. اعتماد بی‌مهابا به اخبار ذکر شده، به‌ویژه در برخی از منابع متأخر و عدم‌وارسی و ارزیابی آنها، اعتماد به تمامی اخبار ذکر شده در تألیفات منسوب به امام رضا (علیه السلام) بدون توجه به نظراتی که درباره ضعف برخی از این کتب وجود دارد، عدم‌مراجعه به منابع تخصصی مربوط به فرق و مقاتل در بحث‌های مربوط و اکتفا به منابع عمومی و گفتار آنها در هر زمینه، بهره‌گیری بی‌پشتوانه از منابعی که اتفاقاً احتمال خطا در آن بالاتر است، بی‌اعتنایی به روایات گوناگون در یک موضوع و اثر و عدم اشاره به دلیل ترجیح یکی از اخبار و

۱. برای نمونه، ر.ک: ابوالفرج اصفهانی، مقاتل الطالبیین، ص ۶۳-۸۶.

۲. عطاردی، مسند الامام الرضا، انتشارات کتابخانه صدر، ۱۴۱۳ق.

۳. جا دارد به اثر دیگری که در دومین کنگره جهانی امام رضا (علیه السلام) با عنوان «راویان امام رضا در مسند الرضا» به چاپ رسیده است اشاره شود. در این اثر، شرح حال و ویژگی‌های ۳۶۱ نفر از راویان امام رضا (علیه السلام) مطرح شده که می‌تواند در بهره‌مندی از کتاب مسند کمک کند.

نظرات بر خبر دیگر، از اشکالات بسیار سطحی اند که به دلیل پرتکرار بودن، ضعف بسیاری از تحقیقات در زمینه شخصیت و حیات امام رضا (علیه السلام) را به دنبال داشته است.

۲-۱. بررسی مطالعات پیشین

روشن است که به دلیل وجود آستان مقدس امام رضا (علیه السلام) در کشور، حجم زیادی از تحقیقات مربوط به شخصیت و حیات آن حضرت با حمایت آن مجموعه انجام می شود.^۱ در یک نگاه کلی و از منظر آسیب شناسی، می توان درباره عمده تحقیقات گفت که یا چنان به عظمت و مقام امام رضا (علیه السلام) پرداخته شده که دیگر امکان مشاهده رفتار و عمل آن حضرت به عنوان یک انسان فراموش می شود و یا در مقابل، گاهی محققان آن چنان امام (علیه السلام) را در قالب ساختارها و بینش های مادی خویش قرار داده اند که مقامات الهی و ویژگی های فوق بشری او را منکر شده و نادیده گرفته اند. در میان این دو رویکرد، قرائت های دیگری نیز قابل مشاهده است. برخی از اساس با تحقیق و نگارش روشمند مخالف بوده و عده ای آن چنان محور روش ها و چارچوب های جامعه شناسانه و روان شناسانه شده اند که از شناخت ابعاد تاریخی شخصیت امام (علیه السلام) بازمانده اند. دیگر تفاوت ریشه ای در تحقیقات صورت گرفته به چگونگی مراجعه آنان به منابع برمی گردد. برخی محققان با این دلیل که منابع موجود اخبار محدودی را در مورد معصومان (علیهم السلام) بیان می کنند، اصل را بر صحت گزاره های تاریخی مربوط به معصومان (علیهم السلام) قرار داده و حمل کردن موارد نامطلوب توسط عقل را ناشی از عدم فهم بشر دانسته و در نتیجه، برای حذف اخبار نادرست مقاومت نشان داده اند. برخی نیز ویرانگری ساختمان روایات را هدف قرار داده و با کمترین احتمال به صحت یک روایت، آن را از دایره بررسی و حتی بهره گیری در زمینه ها و موضوعات دیگر کنار گذاردند. این رویکردهای دوگانه و چندگانه برای معرفی معصومان (علیهم السلام) سبب شده است تا امروزه دستیابی به سیره معصومان (علیهم السلام) سخت تر از گذشته باشد. به نظر باید از افراط و تفریط پرهیز نمود و همواره بر پابندی به قواعد متقن و مستحکم اعتبارسنجی و ظرافت های آن پافشاری کرد.

۱. برای نمونه در مورد تعداد قابل توجه تحقیقات در این زمینه، ر.ک: طاهره مهاجرزاده، مقاله نامه امام رضا (علیه السلام)، آستان قدس رضوی، ۱۳۸۷.